

**ҚР Мемлекеттік Орталық музей қызметкерлері дайындаған
«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының
дәстүрлі жүйесі» атты 5-томдық энциклопедияда Шоқан Уәлиханов
еңбектерінің қолданылуы хақында**

Қыдыр Нұрғожа – ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің Қазақстан тарихын зерттеу орталығының ғылыми қызметкері

Түйіндеме

Мақалада ҚР Мемлекеттік Орталық музей қызметкерлері дайындаған «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты 5-томдық ғылыми энциклопедияда Шоқан Уәлиханов еңбектерінің қолданылуы туралы сөз болады. Аталмыш басылымға дәстүрлі қазақы ортадағы белгілі бір жосын-жоралғылар, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптардың беймәлім қырларын ашуда Ш. Уәлиханов еңбектеріндегі құнды этнографиялық мәліметтер молынан қолданылды. Әсіресе, энциклопедиядағы әдеттік құқыққа қатысты негізгі мақалаларды жазуда Шоқан еңбектеріндегі билік, сот, реформа туралы жазған құнды мәліметтері келтірілді. Сонымен қатар, Шоқанның салған этнографиялық суреттері мен нақты, әрі дәлдігімен ерекшеленетін сызбалары да пайдаланғандығы айтылды.

Тірек сөздер: құқық, әдет-ғұрыптық құқық, әдеттік құқық, би, билер соты, халық соты, билік, билік айту, билік жүргізу, төрелік айту, төрелік жүргізу, би кесімі, іс кесу, қақы, құқы, реформа, шаман, шаманизм, бақысы, бақысылық, ислам.

2014 жылы ҚР Мемлекеттік Орталық музейінің (әрі қарай – ҚР МОМ) этнология бөлімінде белгілі этнолог ғалым Нұрсан Әлімбаидың жетекшілік етуімен «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты 5 томдық іргелі еңбек, энциклопедия жарық көрген болатын. Мәдени мұра бағдарламасы бойынша қолға алынған аталмыш еңбектің жариялануы соңғы жылдардағы (2011-2014жж.) қазақ мәдениетіндегі үлкен ғылыми жаңалық болғандығы белгілі. Нұрсан Әлімбаидың идеясы бойынша қолға алынып, этнология бөлімінде дайындалған ғылыми-зерттеу жұмысы жалпы 10 мың атаулар мен ұғымдарды қамтыған бірегей еңбек болып табылады. Еңбекті жасауда Нұрсан Әлімбаймен бірге Нұргелді Уәли, Бабақұмар Хинаят, Досымбек Қатран, Рүстембек Шойбеков, Бейбітқали Қақабаев, Қалиолла Ахметжан сияқты энциклопедия авторларынан бөлек бір топ жас ғалымдар да қатысты. Аталмыш энциклопедияда төмендегідей жүйеленген, бірізді ғылыми міндеттер басты назарға алынды:

– Қазақтың дәстүрлі тіршіліккамы мәдениетімен ұмытылып бара жатқан көшпелі тұрмыстағы материалды мәдениет құралдары, оларды дайындау механизмі жасалды;

– Қазіргі кезде ғылымда көмескіленіп бара жатқан сан алуан салт-дәстүрлер мен жосын-жоралғылардың айқын көрінісі, сондай-ақ, тарихи құжаттар, ауыз әдебиеті мәтіндері, мақал-мәтел, фразеологизмдер арқылы бір тұтастыққа келтірілді.

Энциклопедияда біз жоғарыда айтқан көмескі тартып, сұлбасы ғана қалған, тіпті ұмыт болған кейбір мәліметтерді табу, толықтыру мақсатында жинақталу уақыты қазан төңкерісіне дейінгі және ХХ ғасырдың 20-30-жылдарына жататын алуан түрлі деректік материалдар молынан пайдаланылды. Бұл ретте ең алдымен қолға алынғаны аталған кезеңдерде қазақ даласына ұйымдастырылған әртүрлі экспедициялардың материалдары, қазақ және орыс зерттеушілерінің еңбектері мен архивтік және мерзімдік баспасөз мәліметтері болды. Сонымен қатар, тарихи-этнографиялық деректердің ішінде патшалық режимнің қазақ өлкесіндегі жергілікті мемлекеттік органдары, әсіресе әскери құрылымдарында қызмет істеген орыс офицерлері мен статистикалық комитеттердің есептері пайдаланылды. Атап айтқанда Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, Ә.Диваев, В.Н.Плотников сынды зерттеушілердің еңбектеріндегі мәліметтердің энциклопедияға қажетті материалдарды толықтырудағы маңызы ерекше болды.

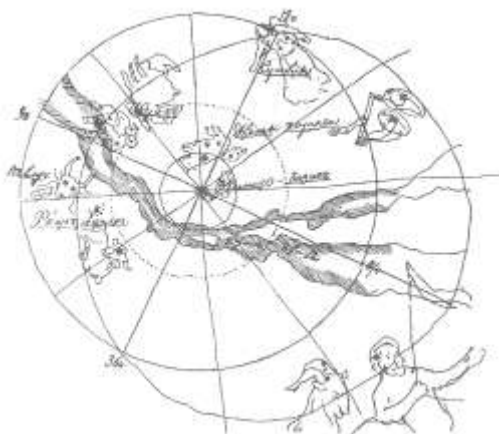
Сонымен қатар, энциклопедияға қазақтың дәстүрлі тіршілігін әр қырынан бейнелеген қазан төңкерісіне дейінгі Еуропа және орыс суретшілерінің туындылары қолданылды. Осы ретте, Ш. Уәлихановтың сан алуан тақырыптарға салған өзінің дәлдігімен ерекшеленетін этнографиялық суреттері мол пайдаланылды. Бұл – энциклопедияның көрнекілігін қамтамасыз етуге септігін тигізді. Әсіресе, Ш.Уәлихановтың сызбалары энциклопедиядағы астрономиялық және жағрафиялық мәліметтердің дәйектілігін арттыра түсті.

Энциклопедиядағы жыр, өлең, киіз үйге қатысты, ондағы заттардың орналасу реті, түрлі ауруларға қарсы қолданылған қазақы ем-домдар мен емшілер, қазақ мифологиясындағы әрбір кейіпкер мен олардың образын ашу, аңыздар, ауыз әдебиеті, мифтер, өлімге қатысты атқарылатын жосындар, қазақтың түрлі салт-дәстүрлері мен жосын-жоралғылары, төрт-түлікке қатысты атқарылатын жоралғылар, бақсылық, қазақтың қару жарақтары (Шоқан салған қару-жарақ суреттері), сонымен қатар, бақсылық сарындағы рух, ие, жынға қатысты мақалаларда Ш.Уәлихановтың айтқан іргелі ойлары үнемі басшылыққа алынып, аталмыш еңбекке енгізіліп, оларға сілтеме беріліп отырды.

Ш.Уәлихановтың салған суреттері мен сызбалары өз алдына, оның қазақтың түрлі салт-дәстүрлері мен жосын-жоралғыларын нақты деректермен дәлелдейтін этнографиялық құнды ойлары ғылыми жұмыстың құндылығын арттыра түсті деуге болады. Атап айтқанда, тарих, этнография, жағрафия салаларындағы құнды пікірлерінен бөлек, шаруашылық, көшпелі тұрмыс, табиғат құбылыстарына байланысты қалыптасқан халықтық

білімдер жүйесі де басшылыққа алынды. Мысалы, қазақы ортада тіршілік цикліне байланысты атқарылған салттар, ғұрыптар мен наным-сенімдер жүйесінде ерекше орны мен мәні бар аспан денелерінің бірі – айға сәлем беру жайлы Ш.Уәлихановтың төмендегідей құнды мәліметі Ай деген мақалада берілді: «Ертеде қазақтар жаңа туған Айға тізерлеп отырып, үш рет еңкейіп мінәжат етеді. Жаздыгүні болса, сол тізе бүккен жерінің шөбін жұлып, отқа тастайды». Шоқанның берген бұл дерегі аталмыш мақалада қазіргі кезде де маңызын жоймаған ғұрып екендігімен толықтырыла түсті [1, 74-79бб].

Ал, жұлдызға деген халық санасындағы пайымдауларды Шоқан төмендегідей түсіндіреді: «Қазақтар жұлдыздардың жер бетіндегі бақытқа әсер ететініне сенеді. Енді біреулердің пікірінше, әрбір жұлдыз жердегі әрбір адамның жанымен байланысты, адам өлгенде оның аспандағы жұлдызы да ағып түседі. Аспаннан ағып түскен жұлдызды көрген қазақтар «менің жұлдызым жоғары» немесе болып-толған бақытты адамды «жұлдызы жанған» [1, 124б]. Шоқанның бұл құнды деректері энциклопедиядағы Ай, Ай есебі / Ай санау, Ақпа жұлдыз, Жұлдыз, Күн, Күн күркіреу, Күн райын болжау сияқты қазақтың тіршілікқамы қарекетін тиімді, ұтымды ұйымдастыру мақсатында болашақтағы күннің райын, табиғаттың жай-күйін анықтау, болжамдар жасауға байланысты жазылған мақалалардың ғылыми негізін, дәйегін аша түсті. Осы ретте, Жұлдыз деген мақалада дәстүрлі түсінік бойынша Шоқан салған аспанның төмендегідей сызбасы берілді:

Қазақтың дәстүрлі түсінігіндегі жұлдызды аспанның сызбасы (фрагмент).
Ш.Уәлихановтың қолжазбасынан. РҒА-ның СПб.-дегі мұрағат қорынан.
23-қ., 01-т., 13-іс, 12-парақ.

Энциклопедияның 1-томында байырғы этномәдени түсінікте «аруақ қону» арқылы адамдар әлемін рухтар мен жындар әлемімен байланыстырушы, әрі қобыз тартып, «ойын салып», сәуегейлік жасап, науқастарды емдейтін тұлға бақсы туралы Бақсы / Бақсылық деген мақалада бақсылыққа Шоқан берген анықтама келтірілді: «Дәуперім бақсылар барлық ауруларды жаза алады, қарынды тіліп, операция жасайды, әйелдердің аман-есен босануына болысып, албастыларды рухымен сескендіреді, құалайды, керемет ойындарымен өзінің рухын шақырып, бал ашады. Үлкен

бақсылардың белгілері мынандай істерімен көрінеді: ойыны кезінде қылышты қарнына салып қояды, қылышты сабына дейін жұтады, қып-қызыл қыздырылған темірді жалайды, балтамен кеудесін шапқылайды. Осының бәрі ертедегі Қорқыт әулиеден мұра болып қалған сарын мен қобыз күйінің сүйемелдеуінде өтеді». Шоқанның бақсылықта кез келген бақсы Қорқыт сарынына сүйенетіндігін айтқан бұл ойы бақсылықтың мәнін ашудағы бірегей құнды пікір болды [1, 366-371бб].

Ал, Ислам жайында Қазақы ортаның дәстүрін жетік білген Шоқан Уәлиханов дәстүрлі қазақы наным-сенімдер мен ислам канондары, сан алуан ғұрыптық институттар, нормалар, принциптердің өзара үйлесім тапқандығын былайша сипаттады: *«...Шаман діні қазақтарда мұсылман нанымдарымен араласып кеткен. Сөйтіп әбден араласып алып, мұсылман діні деп аталатын бір дін болып шыққан. Сонымен қатар аруақтарға сиынып, мұсылман әулиелерінің моласының басында мал соятын болған. Бақсыға сеніп, Мұхаммед қожаларын құрметтеген, олар отқа табынған, ал бақсылар аруақ, жынмен қатар мұсылман періштелерін де шақырып, Алланы дәріптеген. Міне, бұл сияқты қайшылықтар бір-біріне еш кедергілік жасамаған, ал қазақтар осылардың бәріне бірдей сене берген» [2, 654-656бб].*

Халықтық ұғымдағы жанды және жансыз заттарда болатын ерекше тылсым күш, қасиет – *кие* туралы энциклопедиядағы Кие деген мақалада Ш.Уәлихановтың қазақы ортада не себепті киеге үлкен мән берілгені туралы айтқан төмендегідей құнды пікірі берілді: *«Қазақтар киеге үлкен мән береді. ... құдіретті күші бар жан-жануарлардың киесі бар дейді, ал олардың өзін киелі деп атайды. Жан-жануарлардың киесін қадірлемеу – киенің қаһарын тугызады. Киенің ашуы, қаһары – кесір деп аталады»*. Одан әрі аталмыш мақалада Шоқан ойынан шыға отырып, дәстүрлі наным-сенімде қасиетті адамдарды (пайғамбар, әулие, көріпкел), аң мен құсты (қасқыр, марал, аққу), жер-суды (киелі орындар, кесенелер, өзен-көлдер), ғарыштық денелерді (көк, ай, күн, жұлдыз) *киелі* деп санағандығы және оларға сиыну үрдістері болғандығы ашылып жазылды [3, 90-92бб].

5-томдық энциклопедиядағы негізгі мақалалардың бірегейі – Құқық / Әдет-ғұрыптық құқық / Әдеттік құқық / Билер соты / Халық соты / Билік / Билік айту / Билік жүргізу / Төрелік айту / Төрелік жүргізу / Би кесімі / Іс кесу / Қақы / Құқы деп аталатын дәстүрлі қазақы ортадағы әдеттік құқық заңдарын ғылыми тұрғыда жан-жақты талдап, зерттеген мақалада Ш.Уәлихановтың әйгілі *«Сот реформасы жайында хат»* атты еңбегіндегі сот пен құқық жайлы пайымдаулары өз үйлесімін тауып қолданылды. Аталмыш мақалада әдеттік құқық заңдарының кейбіреулерінің қолданыс мәні мен қолданыс аясы нақты ажыратылып, терминологиялық мәселелерден бастап жүйелеп, сатылап ашылды. Одан әрі көшпелілердің институционалдық қатынасы жүйесіне отаршылардың жасаған реформаларының әсері мен Ш.Уәлиханов және Абай сынды қазақ зиялыларының бірегей өкілдері аталмыш реформалардың қазақ социумінің

табиғатына мүлдем кереғар екендігін айтып, бұл реформаларға қарсылық көрсеткені туралы да айтылды.

Осы ретте, Ш. Уәлихановтың қазақ өлкесінде патшалық режим тарапынан жүргізілген сот реформасының отаршылдық идеологиясы мен нәтижесін терең сипаттаған Ресей әкімшілігіне жолдаған әйгілі жазбасында дәстүрлі қазақы ортада *билік жүргізуге* қатысатын билердің санына шектеу болмағандығын ерекше атап көрсеткен пікірлерімен түйінделді [4, 20-50бб].

Мысалы, энциклопедиядағы Би¹ деген ірі мақалада билер сотының реформадан кейінгі құрылымын ашып көрсету үшін, билер сотындағы өзгерістерді жүйелі түрде саралған Ш.Уәлихановтың төмендегідей дәйекті мәліметі берілді:

1. *Бидің санына шек қойылмайды. Әрбір округтың (дуанның) мировой судьясы (биі) бірнешеу болуы керек.*

2. *Биді ресми түрде ешкім сайламайды да, ресми түрде ешкім бекітпейді де... билердің маңызы жеке беделге негізделген. Мировой судьяның сайлауында арнаулы тәртіп, нарық бар.*

3. *Халық қалағанда ғана би билік жүргізе алады. Оның бедел, лауазымы жүріп тұрғанда ғана оған жүгінеді, бедел жойылғанда билік те дәрежеден айырылады. Ал, мировой судья үш жылға сайланады да, қызмет атқарған мерзімінде тұрақты правосы (құқығы), міндеті болады. 4. Би қазынадан да, халықтан да ешқандай пұл алмайды, бірақ, «биден би ақы» алды, ал мировой судьяға земствоның алым-салығынан белгілі мөлшерде оның тірлігіне, кеңсе шығынына қаражат бөлінеді.*

5. *Билердің съезі (құрылтай), мезгілсіз кездейсоқ шақырылады, ал мировой судьялардың съезіне белгілі мерзім тағайындалады. Мировой судья істі жалғыз шеше береді, ал билер соты шағым иесі бір рудың адамы болса, әрі өздері бір үйдің билігін қаласа ғана жалғыз жүргізеді.*

Дәстүрлі қазақы ортадағы сот процесінде кінәліні анықтау, күдікті адам немесе куәгер сөзінің растығын тексеру үшін жасалатын серт беру ғұрпындағы *жан беру* туралы: «қазақтарда кісі өліміне қатысты сот билігі кезінде кінәліні анықтау үшін жасалатын «жан беру» ырымы болған» деп келетін Шоқанның пікірі – Жан беру / Жанға салу / Ант беру, Серт / Серт беру деген дәстүрлі мәдениетте белгілі бір әлеуметтік, тұрмыстық, туыстық қатынастарды бекіту үшін орындалатын ғұрыптар туралы мақалаларда шынайы дерек ретінде берілді. Осы ретте, серт берудің мәні Шоқанның төмендегідей құнды пікірімен ашылды: «күдікті ретінде *сотқа тартылғандар, өздерінің адалдығын дәлелдеу үшін, кісі өлтірілген мылтықтың оқпанын сүйіп ант беруге тиісті болған. Қырғыздарда күдікті адамға пышақтың жүзін немесе мылтықтың аузын жалатып ант бергізсе, хакастарда күдіктіні таң атарда семсердің жүзін немесе мылтықтың оқпанын сүйгізген, тувалықтарда садақтың оғын немесе пышақтың ұшын жалатқан*» [5, 207-208бб].

Қорыта келгенде, 5-томдық энциклопедиядағы қолданылған Шоқан Уәлихановтың еңбектеріндегі қазақ этнографиясына қатысты жазған пікірлері мен құнды ойларын бұл мақалада толықтай қамтыдық деп айта

алмаймыз. Өйткені, біз жоғарыда айтқандай, аталмыш энциклопедияда Шоқанның бірегей еңбектері және нақты, әрі дәлдігімен ерекшеленетін этнографиялық сызбалары мен суреттерін барынша кең молынан беруге тырыстық.

Әдебиет:

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. Алматы: DPS, 2011. – 736 б;
2. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. Алматы: РПК Слон, 2012. – 736 б;
3. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі». Энциклопедия. 3-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. Алматы: РПК Слон, 2012. – 736 б;
4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі». Энциклопедия. 4-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. Алматы: РПК Слон, 2013. – 736 б;
5. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5-том. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. Алматы: Азия Арна, 2014. – 840 б.

Использование трудов Чокана Валиханова при подготовке к печати пятитомной энциклопедии «Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов» сотрудниками Центрального государственного музея РК

Кыдыр Нургожа – научный сотрудник Центра изучения истории Казахстана
Центрального государственного музея РК

Аннотация

В статье показано как и в каком объеме использовалось богатое научно-этнографическое наследие Чокана Валиханова при написании и подготовке научными сотрудниками Центрального государственного музея РК к изданию пятитомной фундаментальной научной энциклопедии «Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов». На многочисленных материалах ученого продемонстрировано, что его историко-этнографические труды представляют не только непреходящее источниковедческое, но и исключительное историографическое значение.

Ключевые слова: право, обычное право, судья, суд биев, народный суд, власть, выносить решение по спорным вопросам, властвовать, разрешение спора, приговор биев, право, реформа, шаман, шаманизм, знахарь, знахарство, ислам.

Works of Chokan Ualikhanov used during preparation of five-volume encyclopedia “Traditional system of ethnographical categories, concepts and designations of Kazakhs” by staff of the Central State museum of the Republic of Kazakhstan

Kydyr Nurgozha – Researcher of the center for the Study of History of Kazakhstan Central State Museum of Kazakhstan

Abstract

In the five-volume encyclopedia "The traditional system of ethnographic categories, concepts and designations of the Kazakhs" prepared by the staff of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, the works of Shokan Ualikhanov was used. We have been used most valuable ethnographic data from the writings of Sh. Ualikhanov for disclosure of previously unknown facets of customs and rituals in the traditional Kazakh environment. In particular, in the preparation and writing of the fundamental articles on customary law, we relied on the valuable information from studies of Shokan, concerning power, court and reforms. Along with this, we used Shokan's ethnographic drawings and sketches.

Keywords: law, customary law, judge, court of biis (judge), People's Court, power, to decide on controversial issues, rule, resolution of the dispute, judgment of biis, reform, shaman, shamanism, medicine-man, quackery, Islam.